

тересам якої об'єктивно (тобто незалежно від того, усвідомлює це дослідник чи ні) відповідають, «служують» результати дослідження.

Дотримування саме такої дисципліни — необхідна передумова евристичної ефективності процесу плюралізації методології юридичної науки у сучасній Україні.

Надійшла до редколегії 25.02.95

І. М. ДАНЬШИН, чл.-кор. АПН України

ПРИРОДА ТА ВИЗНАЧЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

В останні роки прикладні кримінологічні дослідження набувають великого значення. Їх результати використовуються в законотворчому процесі. Потребу в них мають правоохоронні органи в своїй повсякденній діяльності у боротьбі зі злочинністю. Висновкам цих досліджень приділяється значне місце в юридичній науці. Зазначена обставина заслуговує, безумовно, позитивної оцінки.

Тим часом обгрунтоване побоювання, що прикладний аспект кримінології може закрити собою розробку її фундаментальних теоретичних проблем. Хоча зрозуміло, що тут необхідне розумне поєднання того і другого. Це стає можливим завдяки правильному розумінню та урахуванню в подальшому істинної природи кримінологічних знань. Природу цієї науки, гадаємо, можна достовірно виявити, попередньо ознайомившись з питаннями: 1) про її становлення; 2) про її зміст; 3) її комплексного характеру.

1. Початок систематизованому вивченню злочинності, її причин та заходів боротьби з нею (повторюю, систематизованому вивченню, а не висловлюванню окремих думок, поодиноких уявлень про це явище) був покладений в XVIII ст. Ці проблеми було піднято і викладено, природно, з урахування розвитку гуманітарних наук того часу, у творах філософів, правознавців-теоретиків та політичних діячів, котрі спирались на соціологію суспільного життя (Локк, Гельвецій, Монтеск'є, Дідро, Беккарія, Бентам, Вольтер та ін.). Уже тоді було названо деякі чинники, які обумовлюють існування злочинності. Це економічні та кліматичні умови життя в тій чи іншій країні, рід занять, звичаї та спосіб життя її народів, високий рівень злиденності людей, «дурні закони», несправедливий політичний устрій тощо. При цьому в боротьбі зі злочинністю акцент наголошувався на попередженні окремих її проявів, до системи якого включались: усунення економічної

перівності, просвітництво та виховання народу, встановлення розумного громадського порядку, створення «мудрого законодавства» і т. ін.

Що стосується криміналістів, то представники панівної тоді класичної школи в кримінальному праві відсторонились від розв'язання кримінологічних аспектів злочинності. Вони, користуючись виключно юридико-догматичним методом, зосередили свою увагу на вченні про злочини і покарання. Їх не цікавили проблеми злочинності та її причини, бо вони додержувались принципу індетермінізму і тим самим відкидали соціальну обумовленість злочинів. Вони стояли на філософських позиціях Гегеля і Канта, які визнавали абсолютну свободу людської волі. Злочин, за їх уявленням, — це результат, прояв індивідуальної, абсолютної вільної, ні від чого незалежної волі людини, яка не має коренів в навколишньому світі. У зв'язку з цим питання про причини злочинів і злочинності для них само собою знімалось.

Така кримінально-правова концепція не могла задовольнити потреби практики боротьби з постійно зростаючою злочинністю. Тому в ХІХ ст. виникають два нові напрямки (школи) в кримінальному праві — антропологічний та соціологічний. В перебігу нескінченних наукових суперечок представників цих напрямків відбувається інтенсивне нарощення кримінологічних знань. Тоді ж і з'явилося найменування кримінологічної науки — «кримінологія».

Засновники антропологічного напрямку та їх послідовники (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Горофало, Д. О. Чиж, Д. А. Дриль та ін.) виходили з того, що злочин уявляє собою не соціальне, а біологічне явище. Його коріння лежать нібито в природі людини. Такий висновок вони обґрунтовували, спираючись на дослідження особи злочинців методами антропологічної, психологічної, психіатричної та інших природничих наук. Ці дослідження полягали в накопиченні та описуванні фактів, які ілюстрували їх гіпотезу. Вчення про злочини підмінювалось вченням про природженого злочинця. Факт вчинення злочину розглядався як один з симптомів соціальної небезпеки особи. Антрополози ігнорували юридичне вчення про злочини і покарання. Наука про злочини ставала особливим розділом антропології, тобто природничою наукою про особу злочинця.

Для соціологічного напрямку було характерним поєднання і кримінально-правової доктрини, і соціологічного підходу до вивчення злочинності. Його прихильники (Г. Тард, А. Прінс, Ван-Гамель, Ф. Ліст, М. Я. Фойницький, М. М. Гернет, М. П. Чубинський, С. К. Гегель та ін.) в злочині вбачали одне із негативних соціальних явищ, а з-поміж причин зло-

чинності вони в першу чергу виділяли соціальні чинники. Вони були переконані, що причини злочинності слід шукати не стільки у порочному індивіді, скільки у порочному суспільстві. В зв'язку з цим вони проводили свої дослідження, широко користуючись статистичними, соціологічними, психологічними та юридичними методами. Зокрема, вони вивчали вплив на злочинність віку, статі, шлюбу, бідності (злиденності), житла, алкоголізму, проституції, марновірств та неосвіченості населення, економічних та фізичних чинників. Ідеї соціологічної школи — один з наріжних каменів кримінальної політики і кримінологічної науки.

Сучасна світова кримінологічна наука неоднозначно розв'язує питання про свій предмет, своє місце в системі інших наук, цілі та завдання. Вона знає безліч теорій, наукових побудов, концепцій, які пояснюють злочинність та її причини. Їх можна поділити на три групи: соціологічні теорії, які пояснюють злочинність впливом навколишнього середовища; біологічні теорії, які вбачають корені злочинності в особливостях особи злочинця; еkleктичні теорії і концепції, згідно з якими суть та причини злочинності є результатом сукупного впливу соціальних, біопсихологічних чинників. Слід зауважити, що найбільш поширеними концепціями злочинності та її детермінант є ті, котрі відносяться до першої, іноді частково до третьої групи. Значна більшість кримінологів України схиляється до соціологічного пояснення злочинності та її причин, зрозуміло, з певними застереженнями, які випливають із специфічності нещодавнього і сучасного розвитку нашого суспільства. Кримінологія наших днів значно удосконалила методи своїх наукових шукань, багато з яких запозичено нею з інших гуманітарних та природничих наук, що успішно розвиваються в останні роки.

Таким чином, уже такий стислий розгляд шляхів становлення та розвитку кримінології дає підстави стверджувати, що в підвалинах цієї науки покладено прогресивні філософські, політологічні та правові положення щодо людини, суспільства і правопорядку в ньому.

2. Зміст будь-якої науки визначається її предметом, під яким розуміється те, що пізнає, вивчає і досліджує дана наукова галузь. Йдеться про певні об'єкти, явища, процеси, відносини, а також різноманітні теоретичні проблеми, які виникають під час такого пізнання.

До числа проблем, які становлять стрижень предмета кримінології, відносяться: злочинність; окремі злочини як прояви злочинності; особа злочинця; чинники злочинності, причини і умови окремих злочинів; попередження злочинності та окремих видів (груп) злочинів. Це основні компоненти предмета

кримінології. Однак поряд з ними до її предмета, на наш погляд, слід додати й деякі інші проблеми, які мають істотне значення для глибокого і всебічного вивчення різних аспектів злочинності та її попередження. Вони є похідними від головних, центральних проблем кримінології і носять уточнювальний характер. В цьому зв'язку слід відмітити так звані «фонові» явища злочинності, проблеми віктимної поведінки громадян, а також прогнозування злочинності¹.

Виключення з предмета кримінології будь-якого компонента підриває її наукову визначеність і самостійність. Не можна, наприклад, зводити кримінологію тільки до вивчення особи злочинця. Ті, хто так робить, зводять її в залежності від підходу або до кримінальної антропології, або до поверхової етимології злочинності. Не мають рації й автори (Ю. Д. Блувштейн, В. В. Романов та ін.), які не включають до предмета кримінології проблему попередження (профілактики) злочинності і злочинів. В дійсності ця проблема невіддільна від іншої проблематики кримінологічної науки. Відривати її від кримінології означає, що дана проблема, з одного боку, позбавляється вихідних, початкових теоретичних основ і конкретної спрямованості, а з другого — це безпідставно урізає предмет кримінологічної науки.

Існує й інше, вкрай широке поняття предмета кримінології. Воно викладене в працях деяких американських соціокримінологів (Т. Селін, Е. Сатерленд та ін.). Ці вчені, відмежовуючись від правового поняття злочину, створюють власне уявлення про заборонене, яке далеко виходить за межі того, що розуміє під ним кримінальний закон. Кримінологія, на їх думку, повинна нібито самостійно визначати межі вивчаємих нею явищ, «користуватись своїм власним язиком». Предметом кримінології вони визнають деліквентну (девіантну) поведінку, яка є більш широким поняттям ніж злочин. Сюди відносяться деяка поведінка людей, яка відхиляється від норми, всілякі її форми, котрі чинять будь-який шкідливий вплив на громадські інтереси.

Такий надзвичайно широкий, розпливчастий підхід до визначення предмета кримінології перетворює її у аморфну науку з неясними межами дослідження, призводить до змішення її предмета з предметами соціології та психології, відкриває простір для суб'єктивних оціночних суджень. Неможливо плідно вивчати те, про що нема чітких уявлень. Тому антилегалістська концепція предмета кримінології не може бути передумовою для плідних кримінологічних досліджень.

¹ Див.: Дажышин И. Н. Криминология (понятие, предмет, задачи, система криминологической науки). Х., 1994. С. 7, 14, 15.

Повернемося до нашого розуміння предмета кримінології. Всі її компоненти (елементи) щільно і нерозривно примикають один до одного, хоча вони і лежать в різних зрізах суспільного життя (в економічному укладі, соціальних умовах, моральній сфері, правових та організаційно-управлінських структурах). Результати їх вивчення створюють окремі блоки кримінологічних знань, які добуваються за допомогою різних методів, а саме: статистичних, соціологічних, психологічних, формально-юридичного аналізу.

Кожний блок кримінологічних знань передбачає вибір і набір тих чи інших методів дослідження. Так, злочинність як соціальне явище вивчається за допомогою системного, соціологічних і статистичних методів. Але злочинність — явище не тільки соціальне, воно водночас визнається й явищем правовим, оскільки обсяг меж злочинного визначається кримінальним законом, який підрозділяє вчинки людей на дозволені і заборонені під загрозою застосування покарань. Тому тут неможливо обійтись і без методу формально-юридичного аналізу. Цей метод також застосовується у кримінології при вивченні і окремих злочинів як фактичних проявів злочинності, і засобів впливу на неї, і певною мірою при вивченні особи злочинця, звичайно, у сполученні з іншими методами наукових досліджень. Цим ще раз підтверджується багатоплановість предмета кримінологічної науки.

3. Одна з особливостей цієї науки полягає в її комплексності. Це означає, що вона щільно пов'язана з низкою інших наук, в першу чергу з правовими, такими, як кримінальне та кримінально-виконавче право, кримінальний процес, криміналістика, адміністративне право та ін.¹

Зупинимось тільки на взаємозв'язку кримінології та кримінального права. Кримінологічна наука, як відомо, запозичує, а точніше, бере із кримінально-правової теорії і розчиняє в собі такі основоположні поняття, як злочин, правова характеристика конкретних складів злочинів, покарання, правова характеристика конкретних складів злочинів, покарання, його види, співучасть, попередня злочинна діяльність тощо. Кримінальне право значною мірою впливає на визначення кола і змісту кримінологічних досліджень.

Крім того, кримінологічні знання дозволяють розширяти, уточнювати, поглиблювати кримінально-правові дослідження. Вони збагачують кримінальне право конкретно-соціологічним матеріалом, який використовується при конструюванні та тлумаченні кримінально-правових понять та інститутів. Численна кримінологічна інформація значно впливає як на

¹ Див.: *Даншин И. Н.* Вказ. праця. С. 21—27.

розвиток самої теорії, так і на кримінальне законодавство і практику його застосування.

Близкість цих двох наук одного часу дала привід вважати кримінологію складовою частиною кримінального права (О. А. Герцензон, А. А. Піонтковський та ін.). Однак після тривалої дискусії наведена точка зору була визнана необґрунтованою і закріпився погляд, що кримінологія — це самостійна галузь знань. Вона не може бути включена до складу кримінального права або якоїсь іншої науки. Кримінологія відрізняється від інших правових наук своїм предметом (жодна з них не вивчає злочинність в цілому, детермінацію злочинності і злочину, особу злочинця в широкому плані та комплекс заходів щодо подолання злочинності), а також методами дослідження. І в той же час вона не претендує на особливе, базове місце серед наук кримінального циклу, про що заявляють деякі автори (Г. Грос, О. Кінберг, Ж. Пінатель та ін.).

Вивчення кримінологічних проблем неможливо без глибокого проникнення у різні сфери суспільного життя, а отже, без широкого використання досягнень багатьох гуманітарних і природничих наук, які досліджують закономірності соціального розвитку і закони поведінки людей. Маються на увазі науки про суспільство та людину — філософія, соціологія, психологія, педагогіка, економічні теорії та інші науки цієї спрямованості.

Особливо тісний зв'язок у цьому відношенні простежується між кримінологією і соціологією. Ця галузь знань, окрім суспільства в цілому, вивчає окремі сторони його складного організму: соціологію особи, умови формування її поглядів, соціологію родини, соціальних груп, праці, зайнятості, вільного часу, проблеми урбанізації та міграції тощо. Значне місце в ній приділяється соціальній патології — проблемам алкоголізму, наркоманії, проституції, безробіття та інших соціальних аномалій. Усі перелічені проблеми мають велике значення також для кримінології. Слід враховувати й те, що у кримінологічній науці використовуються методи конкретно-соціологічних досліджень.

Необхідно мати на увазі й зворотний зв'язок — адже кримінологія збагачує соціологію своїми основними поняттями, результатами соціоправових досліджень злочинності та її конкретних проявів, встановлює їй критерій відмежування злочинності від інших соціальних аномалій.

Іноді таке зближення кримінологічних і соціологічних проблем приводить деяких авторів до висновку, що нібито кримінологія є розділом соціальної патології — соціології злочинності. Зазначений висновок не може претендувати на твердо обґрунтоване вирішення даного питання тому, що, по-

перше, патологія суспільного життя охоплює різнопорядкові соціальні явища, обумовлені чинниками, які не збігаються. В цій сфері неможливо виразно виділяти базові та похідні від них наукові знання. По-друге, багатопластову кримінологічну науку, яка уже здобула самостійність, неможливо утиснути в межі соціології або іншої гуманітарної чи якоїсь природничої науки.

Взагалі, коли йдеться про взаємозв'язок кримінології з будь-якими правовими та іншими науками, необхідно застерегти від хибних міркувань про характер їх взаємин. Перш за все кримінологія не розчиняється в знаннях інших наук, не втручається в їх сферу. Кримінологія лише синтезує різні дослідження з питань злочинної поведінки, які здійснюють представники інших наук, рецептує окремі їх положення, що торкаються проблем злочинності і особи злочинців, творчо інтегрує і адаптує подібні запозичення для власних потреб, зокрема, для формулювання і обґрунтування своїх положень, висновків і рекомендацій, для створення свого понятійного апарату, використання методів цих наук в кримінологічних дослідженнях. Говорячи про останнє, не слід зводити кримінологію до сукупності методів, бо вона в дійсності є не що інше, як сукупність певних наукових знань. Не зайвим буде нагадати, що для збереження чистоти кримінології не слід допускати надмірне, бездумне захарашення її деталями, окремими міркуваннями, запозиченими від інших наук, неперероблених відповідним чином, а також положеннями, зовсім віддаленими від її предмету.

Незважаючи на широкий комплексний характер, кримінологічна наука має свій особистий предмет, тому що вивчає певну галузь суспільних відносин, не пориває з власною правовою основою, має чіткі критерії для розмежування від суміжних галузей знань. Кримінології належить провідна роль у розв'язанні проблем злочинності, її детермінант і попередження, особи злочинців. Ніяку іншу наукову галузь, повторюємо, спеціально не зорієнтовано на це.

Спираючись на наше розуміння природи кримінологічної науки, наведемо її визначення. Кримінологія — це комплексна наука про закономірності злочинності та її конкретних проявів, особу злочинця, чинники, причини і умови, які породжують, обумовлюють злочинність і окремі злочини, а також про засоби і форми соціального та правового впливу з метою їх усунення. Подальший розвиток кримінологічної науки залежить головним чином від поглибленої розробки її теоретичних фундаментальних основ, на що слід особливо наголосити, а також інтенсивного проведення широких прикладних досліджень.

Надійшла до редколегії 20.02.95